

NEHÉZ ÉS IZGALMAS Teller-életrajzot írni

Hargittai István
Magyar Tudományos Akadémia és
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

*Háromféle fizikus van:
elméleti fizikus, kísérleti fizikus
és politikai fizikus.*

Edward Teller egyszerre mind a három.

Lewis L. Strauss
(az USA Atomenergia Bizottságának
egykori elnöke)

Kezdem azzal, hogy írtam *Teller Edér*ről egy új könyvet, amit eredetileg egyáltalán nem terveztem; és amit inkább a körülmények érdekes összejátszása eredményezett. Ebben az írásban legalább annyira írok e könyvírás néhány körülményéről, mint a könyv tartalmáról. Sok helyen megjelölhetnék forrásokat, de ezek mind pontosan benne lesznek a könyvben és úgy gondoltam, hogy e cikk szempontjából ennek nincs jelentősége, ezért megtakaríthatjuk a helyet.

A Teller-centenárium alkalmával 2008 januárjában a *Fizikai Szemle* elegáns számmal ünnepelte a jeles évfordulót. Amíg Magyarországon, ha nem is vitáktól mentesen, viszonylag egységes volt Teller megítélése, az Egyesült Államokban Teller még halála után is erősen polarizálja az iránta érdeklődő közvéleményt és különösen a fizikusokat. Egyértelmű, hogy az érdeklődés Teller személye és munkássága iránt a halála óta eltelt öt évben sem csökkent.

Mivel Amerikában 2008 tavaszán jelent meg a marslakókról szóló könyvem puhafedelű utánnomása, felvetődött bennem, hogy a Tellerről szóló részeket összevonva és kicsit kibővítve külön könyvecskét jelentethetnék meg róla. Nem is tagadom, hogy *Arthur Koestler* példáját szerettem volna követni, aki az *Alvajárók* című könyvéből kivette és külön is megjelentette a *Johannes Keplerről* szóló részeket (*A vízválásztó*). Tellerről, jelentőségéhez képest nagyon kevés könyv jelent meg, az elmúlt évtizedben csupán kettő: Teller emlékiratai 2001-ben és 2004-ben a brit újságíró *Peter Goodchild* Teller-életrajza, amely sokban támaszkodott Teller emlékirataira. Nem volt azonban kiadó, amelyet érdekelt volna egy kis Teller-könyv. Számomra furcsa volt ez az érdeklenség, mert az volt a benyomásom, hogy éppen Teller ellentmondásos megítélése miatt szükség lenne egy objektív értékelésre, és úgy gondoltam, hogy erre egy kis terjedelmű könyv is megfelelő lehet.

Ötletem negatív fogadtatását nem értettem és már kész voltam arra, hogy lemondjak elképzelésemről, amikor egy, az amerikai könyvki-

adásban nálam jobban tájékozott barátom azt javasolta, hogy ne a marslakók könyvének egyötödét kitevő könyvben gondolkozzak, hanem Teller életének teljesebb feldolgozásában. Valóban, amikor egy teljesebb könyv javaslatával álltam elő, már én választhattam kiadót. Szerződésemet a Prometheus (Amherst, New York) kiadóval nyolcvanezer szóra (szavakban mérik a terjedelmet, ez nagyjából tizenöt ívnek felel meg) kötelezett el. A kiadó által megfogalmazott cél véglegesnek és hitelesnek tekinthető életrajz volt. Mire befejeztem a munkát, a kézirat terjedelme a tervezett két és félszerese volt. Ezt a szigorú szerzői fegyelemhez szokott kiadó először látni sem akarta, de azután szerencsére kivételt tett és végül elfogadta. Ezután következett az eddigi gyakorlatomban példátlanul alapos és aprólékos szerkesztési munka, amit azért említek meg, mert ez is mutatja, hogy a kiadó partnerek bizonyult egy valóban nagy könyv gondozásában. Ez nem jelenti azt, hogy mindez csak kellemes tapasztalattal járt: először volt alkalmam valóságos kereskedelmi, piacorientált kiadóval dolgozni. Ezek a kiadók a határidők és a technológiai fegyelmet illetően minden egyéb vonatkozásban szinte diktatórikus módszereket követnek. Ugyanakkor ezt ellensúlyozza

Teller Mici és Teller Ede a szerzővel beszélget stanfordi otthonukban 1996. február 24-én (Hargittai Magdolna felvétele).

a tartalom iránti feltétlen tisztelet és a könyv általam egyenlőre még csak remélt nagyobb intenzitású propagálása, mint amelyet a tudományos-egyetemi kiadók esetében eddig megszokhattam.

Hoover levéltár

A könyv írása során mindent elolvastam, ami csak hozzáférhető volt abból, ami Tellerről valaha is megjelent. Ebben az esetben azonban ez kevésnek bizonyult, mert azokat az ellentmondásokat, amelyeket a megjelent írások jeleztek, sem más szerzők, sem pedig Teller visszaemlékezései nem oldották fel, sőt a visszaemlékezések esetenként inkább fokozták a nehézségeket. Elengedhetlenné vált a levéltári munka. Ebben elsősorban a Stanford Egyetemen működő Hoover Intézet levéltárára támaszkodhattam. Más amerikai levéltárakban is kutattam, de a Hoover egyedülálló Teller-anyaggal rendelkezik. Ezt azért is hangsúlyozom, mert ha valaki valamilyen speciális szempontból tovább szeretné kutatni Teller életét és munkásságát, csak ajánlani tudom a további vizsgálódást ebben a levéltárban.

A Hoover Intézet virágkorát a hidegháború idején élte és ma is feltűnő, hogy az archívum munkatársai között milyen sok az orosz és az oroszul is beszélő amerikai. Mint arra már utaltam, jelen cikkem nem a Teller-életrajz elkészítésének rendszerszerű bemutatása, hanem inkább csak néhány érdekesség kiemelése. Ennek szellemében jegyzem meg, hogy az orosz jelenlét a Hoover archívumban sajátos orosz hangulatot teremt, ami számomra kevésbé volt szokatlan, mint azoknak a látogatóknak, akiknek nem voltak korábbi orosz tapasztalataik. Ők furcsállhatják, hogy a nyelv és mentalitás mennyire a politikai háttértől függetlenül jellemezheti egy hely légkörét. Ezzel egyáltalán nem azt akarom mondani, hogy nem voltak segítőkészek, csak éppen, hogy a maguk módján.

Inkább több ezer, mint sok száz dokumentumot tanulmányoztunk át a Hoover levéltárban (többes szám első személyben, mert feleségemmel együtt voltunk ott, akit elsősorban Teller és *Maria Goepfert Mayer* kapcsolata érdekelt). Ebben a beszámolóban, amely inkább a könyvírás hangulatát igyekszik érzékelteni és nem törekszik semmilyen szempontból sem teljességre, csak néhány példát emelek ki.

Az egyik és valószínűleg a legfontosabb arra vonatkozik, hogy vajon mennyire hiteles Tellernek az a sokszor hangsúlyozott állítása, hogy az Oppenheimer-meghallgatás alkalmával 1954. április 28-án tett és *Oppenheimerre* annyira terhelő vallomása a pillanat hatása alatt született. Az Oppenheimer-ügyet ket-tős tragédiának tekintem, mert nemcsak Oppenheimer pályáját befolyásolta, hanem, ha más előjellel is, de Teller hátralevő hosszú életét is sok szempontból meghatározta. Teller sok helyen hangsúlyozta, hogy eredetileg ugyan nem volt határozott elképzelése arról, hogy mit fog mondani, de arra semmiképpen sem gondolt, hogy Oppenheimer ellen szóljon. Fellépését

azonban döntően befolyásolta, hogy tanúvallomása előestéjén megmutatták neki Oppenheimer beismerését arról, hogy a Manhattan Terv idején a katonai elhárításnak előadott egy történetet, aminek fontos részleteit csak kitalálta, minden valóságalap nélkül. Teller nagyon megdöbben ezen a beismerésen, és később ezzel magyarázta saját tanúvallomásának számára is váratlan fordulatát.

Sajnos a levéltári anyagok mást mutatnak. Találtam egy olyan FBI-dokumentumot, amely szerint Teller már majdnem két évvel korábban, 1952 júniusában azt vallotta az FBI képviselőinek, hogy szinte mindent megtenne azért, hogy Oppenheimert leválassza az Atomenergia Bizottság Általános Tanácsadó Bizottságáról, és ezt azzal indokolta, hogy Oppenheimer rossz tanácsokat adott, káros politikai nézetei voltak az amerikai nemzeti védelmi készenlétre vonatkozóan, és késleltette a hidrogénbomba kifejlesztését.

Egyébként Teller évtizedekkel később tudomást szerzett arról, hogy az FBI-nál jegyzőkönyv létezik erről a vallomásáról és ezzel kapcsolatban 1977-ben tiltakozó levéllel fordult az amerikai igazságügy-minisztériumhoz. Ebben a tiltakozó levélben nem kérdőjelezi meg a jegyzőkönyv tartalmának hitelességét, csak azt kifogásolja, hogy az a mondat, amelyre a fentiekben én is utaltam, a szöveggörnyezetből kiemelve félrevezető következtetések levonására alkalmas, és azt követeli, hogy vagy töröljék a mondatot a jegyzőkönyvből, vagy pedig fűzzenek hozzá magyarázatot. A Hoover archívumban található jegyzőkönyvmásolat tanúsága szerint nem teljesítették Teller egyik kérését sem.

Teller befolyása

Tellernek hatalmas befolyása volt az amerikai kormányzati körökre, noha ezt nehéz lenne mennyiségileg jellemezni. Az nyilvánvaló, hogy befolyása republikánus adminisztrációk idején jelentősebb volt, mint demokrata elnökségek alatt. De még a demokrata elnökök sem hagyhatták figyelmen kívül Teller megnyilvánulásait. Ugyanakkor a dokumentumok áttanulmányozása egyre jobban azt a benyomást keltette bennem, hogy Teller mesterségesen is igyekezett a nagy befolyásra vonatkozó elképzeléseket erősíteni. Amikor például egy-egy politikusról kiderült, hogy indul a Republikánus Párt elnökjelöltjeinek versenyében, Teller, minden különösebb felszólítás nélkül, azonnal levelet írt az illető politikusnak. Levelében a bevezető jókívánságok után rögtön a lényegre tért és közölte, milyen intézkedéseket és kinevezéseket lát szükségesnek abban az esetben, ha a politikus hatalomra kerül. Amikor azután a politikus elnökjelölt lett, vagy pláne esetleg elnökké választották, további levelek következtek.

Feltűnő, hogy a megválasztott elnökök esetében milyen gyakran tudott korábbi kapcsolatukra és levelezésükre utalni, ami azt sugallta, hogy jó érzékkel megjósolta, kinek lesz sikere a választásokon. Levele-

zésének tüzetesebb vizsgálata azonban azt mutatja, hogy ez nemcsak előrelátásának, hanem legalább annyira alaposágának volt az eredménye. Teller ugyanis szinte minden szóba jöhető republikánus jelöltnek küldött levelet és ezzel biztosra ment abbéli igyekezetében, hogy a majdan megválasztott elnök levelezőpartnerei között legyen. Levelezést említék, mert a kapcsolatok valóban kétoldalúak voltak: a politikusok nem engedhették meg maguknak, hogy ilyen nagy befolyással rendelkező tekintéllyel ne tartsák a kapcsolatot. Ma már tudjuk, hogy Teller javaslatait a megválasztott elnökök alig fogadták meg, de a levelek mégis azt a benyomást keltették, mintha Teller befolyása a valóságosnál jóval nagyobb lett volna a legfontosabb államügyekben.

Az előbbi megjegyzések nem csökkentik azt a tényt, hogy Tellernek valóban volt befolyása és ezt többek között annak köszönhetjük, hogy kitartó volt álláspontja képviselőként, megfelelő szakmai ismeretekkel rendelkezett, és magánérdekei sohasem játszottak szerepet politikai állásfoglalásaiban. Egy alkalommal késhegyre menő nyilvános vitába keveredett és ellenfelei feltették neki a kérdést az esetleges anyagi mozgatórugókról, amire Teller nyugodt lelkiismerettel válaszolhatta, hogy esetében az anyagi szempontok sohasem játszottak szerepet. A soronkövetkező ülésről azután ellenfeleinek legprominensebb képviselői távolmaradtak – várható volt ugyanis, hogy nekik is feltesznek majd hasonló kérdést és nagyon valószínű, hogy ők már nem tudtak volna olyan tisztán kijönni a válaszokból, mint ahogy az Tellernek sikerült.

Szilárd és a hidrogénbomba

Tellernek a hidrogénbomba kifejlesztésében játszott szerepe sokrétű volt. Mindenféle hivatalos tisztség nélkül is motorja lett a kifejlesztést támogató erőknél, de természetesen a végső döntést nem Teller, hanem Truman elnök hozta meg. A tudósok között nagyon kevesen voltak, akik az előzetes viták során Tellerrel azonos álláspontot képviseltek volna. Ezért is különösen fontosnak tartom azt, hogy Szilárd Leó felismerte a hidrogénbomba jelentőségét és támogatta Teller ezirányú törekvéseit. Sajnos még ma is – amikor már köztudomású, hogy a sztálini Szovjetunió akkor is kifejlesztette volna a szovjet hidrogénbombát, ha az Egyesült Államok tartózkodik ettől –, tehát még ma is sokan esztelen fegyverkezési örületnek tartják Teller ezirányú tevékenységét. Ezzel az elfogultsággal tudom csak azt magyarázni, hogy szinte senki sem hiszi el, hogy Szilárd ebben a kérdésben nem fordult szembe Tellerrel. Szilárd tehát felismerte annak jelentőségét, hogy az Egyesült Államok kifejlessze a hidrogénbombát és ez nincs ellentmondásban azzal, hogy később aktívan küzdött a (kölcsonös) leszerelésért.

Ahhoz, hogy a Szilárddal kapcsolatos következő történetet megérthessük, emlékeztetni szeretnék arra, hogy az 1950-es évek elején *Joseph McCarthy* szená-

tor gátlástalan antikommunista hadjáratot vívott és olyan intézményeket is megvádolt kommunista-barátsággal, mint az amerikai külügyminisztérium. Bukását végül 1954 utolsó hónapjaiban az okozta, hogy a szenátor elvakultságában nem ismert határt, és amikor az amerikai hadsereget is megvádolta és alaptalan vádakodását televízióban is közvetített fellépéseinek keresztül mindenki láthatta, akkor a közvélemény és szenátortársai is ellene fordultak. Előtte azonban sokakat rettegésben tarthatott, egzisztenciákat tehetett tönkre és mérhetetlen károkat okozhatott még az amerikai honvédelemnek is.

Szilárd 1954 nyarán (tehát még McCarthy tündöklése idején) előadást tartott Los Angelesben és ebben az előadásban szolt arról, hogy 1949-ben Teller szinte egyedül állt ki a tudósok között a hidrogénbomba kifejlesztése mellett és hívta fel a szovjet veszélyre a figyelmet. Szilárd tudott arról, hogy Tellert magára hagyták, és ezt veszélyesnek tartotta, mert ha csak egyetlen ember képvisel egy ügyet, akkor az ügy nagyon bizonytalan alapokon áll, hiszen egyetlen emberrel mindig történhet valami. Szilárd ezt a bizonytalan helyzetet ekkora horderejű kérdésben elviselhetetlen kockázatnak tartotta. Ezért felhívta egy Fehér Ház-beli tisztségviselő figyelmét a helyzet tarthatatlanságára. Az elnöki tanácsadó azonban figyelmeztette Szilárdot, hogy ne beszéljen a nyilvánosság előtt Teller tevékenységéről, mert ha az oroszok tudomást szereznek erről, akkor megtalálják a módját annak, hogy hírbehozzák kommunista barátként, és akkor McCarthy majd lecsap rá és helyzete ellehetetlenül. Kétségtelenül van a történetben valami jellegzetesen szilárdos, de ugyanakkor a történet reálisnak tűnik.

Sokáig Szilárd fentebb említett előadásáról egyetlen forrásként csak a *Marx György* által az 1998-as Szilárd centenáriumra összeállított kötetből tudtam (*Leo Szilárd Centenary Volume*, Budapest 1998). Azonban éppen a Tellerrel kapcsolatos ellentmondásos forrásokra való tekintettel, szerettem volna valamilyen megerősítést. Végül sikerült ezt megtalálnom a világhírű molekuláris biológus Harvard professzor *Matthew Meselson* személyében. Meselson doktorandusz volt a Kaliforniai Műszaki Egyetemen abban az időben, amikor Szilárd Los Angelesbe látogatott. Szilárd házigazdája Meselsonra kérték meg arra, hogy látogatása során fuvarozza Szilárdot, de Szilárd ennél többre is igénybe vette Meselsonra. Rajta, mint ideiglenes hallgatósnak, próbálta ki előadását. Meselsonra mély benyomást tett Szilárd előadása, amelyet így Meselson többször is meghallgatott. Visszaemlékezései tökéletes összhangban vannak a Marx György kötetében megjelent szöveggel.

Hazai levéltárak

Ami az amerikai levéltári kutatásokat illeti, el kell mondanom, hogy a hazai levéltári kutatásoknál sokkal egyszerűbb hozzáféréssel folytathatók, mindenféle adminisztrációs akadálytól mentesen. Nem

Glenn T. Seaborg, Edwin McMillan, Ernest O. Lawrence, Donald Cooksey, Edward Teller, Herbert York, Luis Alvarez (Berkeley Radiation Laboratory, 1957, Jon Brenneis felvétele; a Lawrence Berkeley National Laboratory szívésségéből).

szeretnék általánosítani, mert itthon is mindegyik levéltárnak megvannak a maga szabályai és az amerikaiak sem azonos szabályzattal működnek, de azt állíthatom, hogy az amerikai levéltárakban folytatandó kutatásokhoz nem kell előzetesen kutatási tervet benyújtani, nincs többhetes várakozás a válaszra, nincsenek bizottságok, amelyek kutatási kérelmeket elbírálnának, és így tovább. Azt is hozzáteszem, hogy a hazai levéltárakban dolgozó munkatársak viszont az esetek többségében készségesebbek és nagyobb szakmai felkészültségűek, mint amit külföldön tapasztaltam.

A hazai levéltári kutatásokban kiemelkedően érdekes volt az egykori Államvédelmi Hatóság (ÁVH) irattárában végzett kutatás. Teller Ede személyével a magyar hatóságok 1951 közepe óta foglalkoztak. A „Kárász” fedőnevet adták neki, de más fedőneve is volt, például „Kerekes József”. A titkosszolgálat nemcsak ügynökeinek adott fedőnevet, hanem a célszemélyeknek is és Teller is célszemély lett. A hatóság már a kezdet kezdetén elhatározta, hogy valamilyen módon kapcsolatba lépnek Tellerrel és felhasználják céljaiknak, de ezeket a célokat még sokáig nem jelölték meg. A kapcsolat tervezett létrehozását évek hosszú munkája előzte meg, de csak az előkészítésig jutottak el. Hihetetlenül sok embert mozgattak meg ebben az ügyben és hálójukat egyre szélesebbre terítették. Látókörükbe vontak olyan csoportokat, mint például Teller Mintagimnáziumbeli volt osztálytársait, Teller nővére, *Teller Emmi* nyelvtanfolyamain résztvevő külkereskedelmi munkatársakat és így tovább. Az akcióban olyan hírhedt állambiztonsági személyiség is szerepelt, mint *Farkas Vladimír*.

A Tellerről kialakított kép kezdetben meglehetősen tájékozatlanságot árult el, de idővel a titkosszolgálat

információi egyre pontosabbak lettek. Azzal már az anyaggyűjtés elején tisztában voltak, hogy Teller fontos szerepet játszott a nukleáris fegyverek kifejlesztésében, hiszen az egész vizsgálat ennek nyomán indult el. Kezdetben olyan jelzőkkel írták le, hogy baloldali, haladó, demokratikus gondolkodású, sőt azt is tudni vélték, hogy Tellert lelkiismerete nem engedi tovább dolgozni az atomfegyvereken és újabban védelmi eszközök kifejlesztése foglalkoztatja. Mindez növelte az ÁVH étvágját, azt remélve, hogy Teller Ede közelébe kerülhetnek és ehhez mindenféle tervet szőttek. Ezekben a tervek-

ben egyre nagyobb szerep jutott a Teller-család egyes tagjai – végül egyetlen tagja – beszerzésének.

A Teller-család Budapesten maradt tagjai a következők voltak: Teller szülei, *Miksa* és *Ilona*, Teller nővére, Emmi és Emmi fia, Teller unokaöccse, *Kirz János*. Emmi férjét, *Kirz András* ügyvédet 1944–45-ben zsidó munkaszolgálatosként megölték. Ugyancsak megölték – ismeretlen körülmények között – Teller sógorát, Teller felesége, *Mici* bátyját, *Schütz-Harkányi Edét*, akivel Teller a Mintagimnáziumban barátkozott össze és akinek a révén eredetileg Micivel megismerkedett. A család többi tagja véletlen szerencsék sorozatának köszönhetően életben maradt, és eredeti lakásukban, az V. kerületi Szalay utca 3-ban kezdte el felszabadulás utáni új életét.

Teller Miksa felszabaduláson érzett öröme szorongással párosult, mert egyre jobban érezte a hamarosan megvalósuló szovjet és kommunista uralom előjeleit. Bár 1944-ben mint zsidó ügyvédet kizárták a Kamarából, 1945 után újra ügyvédként tevékenykedhetett, de ez egyre nehezebben biztosította a megélhetésüket. Emmi évekig az amerikai nagykövetségen dolgozott tolmácsként, ami a következő években a hatóságok szemében rossz fényt vetett rá. Teller Miksa 1950-ben meghalt, a családot 1951-ben kitelepítették a szabolcsi Tállya községbe.

Tellerék kitelepítését az ÁVH azzal indokolta, hogy Miksa a Hungária Gumigyár igazgatósági tagja volt, holott valójában csak jogtanácsosként dolgozott a gumigyárnak. Ez nem lett volna elég jogcím a kitelepítéshez, arról nem is beszélve, hogy a kitelepítés idején már nem is élt. Amikor azonban Tellerék fellebbezésekben és kérvényekben erre rámutattak, a hatóságok nem változtattak a döntésen, amiben az is szerepet játszott, hogy még nem alakították ki intézkedési tervüket a családdal kapcsolatban. Egyelőre

minden módon nehezítették Tellerék életét. Így nem tették lehetővé, hogy János bejárhasson a közeli város középiskolájába. Titkos feljegyzésükben, mint döntésük szempontjából hátrányos körülményt említik meg János kiváló tanulmányi eredményeit és külön is matematikai kiválóságát. Amikor Emmi és János 1952-ben azt kérvényezték, hogy engedjék őket kivándorolni Izraelbe, erre is elutasítás volt a válasz.

A családnak 1952 végén megengedték, hogy visszaköltözzenek Budapestre, tehát még *Sztálin* halála előtt, amikor a kitelepítettek általában még nem térhettek vissza, de elhelyezésükben nem segítettek és eredeti otthonukat nem kapták vissza. Az ÁVH elképzelése az volt, hogy beszervezzik Emmit és rajta keresztül közel férkőzzenek Tellerhez. Emmi részéről azonban teljes volt a bizalmatlanság, és sem bátyjával való kapcsolattartását, sem korábbi amerikai alkalmazását nem fedte fel az ezekről a tényekről egyébként jól tájékozott titkosrendőrök előtt.

ÁVH-s akciók

Az ÁVH kiderítette, hogy Tellerék kapcsolattartása gyerekkori nevelőnőjük, *Hesz Magda*, ekkor már *Jacob Schutz* felesége, chicagói vagy Chicago környéki lakos segítségével valósult meg. Az amerikai levelek nem is Tellerék címére, hanem egy távoli rokonukhoz érkeztek. A hatóság nem akart lemondani Emmi beszerzéséről és úgy gondolták, hogy ha meggyőzéssel nem megy, akkor nyomást gyakorolnak rá. Napokig fogva tartották, és időről időre kihallgatták. Bár az akció irányítói nem akartak fizikai erőszakot alkalmazni, kiderült, hogy Emmi közvetlen fogvatartói, a szokásoknak megfelelően, durván bántak Emmivel. Végül a titkos jelentések arról számoltak be, hogy Emmi „Zsoldos Mária” fedőnévvel beszervezték, de a következő idők jelentései arról szóltak, hogy semmiféle használható anyagot nem kaptak tőle, viszont édesanyját ellátták olyan gyógyszerekkel, amelyekhez egyébként nem lehetett hozzájutni.

Ezenközben minden elérhető anyagot, amihez Tellerrel kapcsolatban hozzájutottak, feldolgoztak. Így részletes jelentés készült az Oppenheimer-ügyről és a meghallgatásról. A szó szerinti jegyzőkönyvek magyar fordítása megtalálható az anyagokban. Külön érdekesség, hogyan értelmezték az ÁVH-s tisztek Teller Oppenheimer elleni vallomását. Azzal magyarázták, hogy ez a szokásos kapitalista hozzáállás, amellyel valaki ki akarja szorítani egy szervezet vezetőjét, hogy maga léphessen a helyére.

Folytatódott Emmi megoldozása, miután kiderült, hogy „beszerzése” nem hozott semmilyen eredményt.

Edward Teller és Hyman Rickover admirális egy atommeghajtású tengeralattjáró kormánypultjánál (az Oak Ridge National Laboratory szívségéből).

A következő terv az volt, hogy „férjhez adják”, és férjével együtt megengedik távozásukat Nyugatra. Nyilvánvaló volt, hogy a férj az ÁVH ügynöke lett volna. Nem tűnik úgy, hogy ez különleges akciónak számított és a megadott kéthónapos határidő azt jelzi, hogy ilyen műveletekben már szert tehettek gyakorlatra, bár egy felsőbb tiszt véleménye szerint a határidőt túl szűkre szabták. „Zsoldos Mária” feladata az lett volna, hogy beszélje rá öccsét a hazatérésre, hogy azután itthon a „béke” érdekében folytassa tevékenységét. Ekkor már 1956 tavaszán vagyunk és ebből az időből származik az utolsó ÁVH által készített levéltári anyag.

Valószínűnek látszik, hogy egész dossziényi anyag eltűnhetett az ÁVH levéltárából, ami az 1956–1958-as időszakra vonatkozhatott. Ugyancsak feltűnő, hogy bár a Tellerrel kapcsolatos akciók nemzetközi jellege kiténik a rendelkezésre álló iratokból, a Szovjetunióra vagy a szovjet titkosszolgálatokra még csak utalás sem történik. Szóba kerülnek a román elvtársak, akiknek a segítségét a lugosi vizsgálatokhoz veszik igénybe és az NDK is szerepel, amikor Lipcsében vizsgálódik az ÁVH.

Teller tevékenysége és a vele kapcsolatos elképzelések nem Magyarország, hanem a Szovjetunió számára lehettek igazán fontosak. Erre vonatkozóan semmilyen közvetlen információt nem találtam, de elképzelhetetlennek tartom, hogy egy ilyen fontos akció a szovjetek kihagyásával történt volna. Inkább azt tartjuk valószínűnek, hogy az egész akció szovjet kezdeményezésre és irányítással történt. Némelyik valóban fontosabbnak látszó iraton a következő vagy ehhez hasonló megjegyzés található: „Nagyon sürgősen (sic) kérem lefordítani!” vagy „Le kell adni az Elvtársnak fordításra.” Az Elvtárs így szerepel, név nélkül, nagy betűvel, és az sincs megjelölve, hogy milyen nyelvre való fordításról van szó, de nem lehet kétség afelől, hogy a nyelv csak orosz lehetett.

Tellerék távozása

A Hoover levéltárában őrzött dokumentumok szerint Teller többször is megpróbálta elérni, hogy családját kiengedjék Magyarországról. Már 1946-ban küldött írásbeli nyilatkozatot arról, hogy gondoskodik róluk Amerikában. Akkor még csak Emmi és János kimeneteleéről volt szó, Teller szülei maradtak volna. Teller Miksa halálával Teller édesanyja is rászánta magát arra, hogy elmenjen. Azonban a további próbálkozások is sikertelenek maradtak. Az amerikai Atomenergia Bizottság elnöke, *Lewis Strauss* 1956 tavaszán arról értesítette Tellert, hogy családjának kihozataláról a CIA igazgatója, *Allen Dulles* és *Robert D. Murphy* külügyminiszter-helyettes is tárgyaltak. Ugyancsak 1956-ban Teller levelet írt a magyar–svéd Nobel-díjas *Hevesy Györgynek*, hogy segítse családjának Svédországba történő emigrálását. Ebben az esetben Svédország csak közbeeső állomás lett volna. Időközben a magyar hatóságok megengedték Teller édesanyjának, hogy kivándoroljon Izraelbe, de az idős asszony nem akart lánya és unokája nélkül távozni.

Az 1956-os Forradalmat követően Kirz János elhagyta Magyarországot és Bécsen keresztül Amerikába érkezett, ahol csatlakozott az ottani Teller-családhoz. Most már csak Teller édesanyja és nővére maradtak Budapesten. Ezután zajlott le egy emlékezetes beszélgetés Szilárd Leó és Teller között, amelyben Teller azzal indokolta, hogy nem hajlandó meglátogatni a Szovjetuniót, hogy családját szinte túszként tartják Budapesten, és őt bármikor megszarolhatják velük. A következő Pugwash-találkozón, az ausztriai Kitzbühelben, 1958 augusztusában Szilárd a szovjet küldöttséghez fordult segítségért, és a szovjet küldöt-

tek beszéltek a magyar küldöttség egyik tagjával, a fizikus *Jánossy Lajossal*. Jánossy megkereste Szilárdot és elkérte tőle Teller rokonainak adatait. Szilárd ezeket telefonon azonnal meg is kapta Tellertől és átadta Jánossynak.

Jánossy Lajos 1958. december 24. keltezésű és a Magyar Tudományos Akadémia levéltárában őrzött levelében tájékoztatta Szilárdot arról, hogy Tellerék engedélyt kaptak Magyarország elhagyására. Ennek elintézése Jánossy részéről nem volt kis teljesítmény, hiszen a magyar belügyminisztérium addig minden kérést indokolás nélkül elutasított. A belügyminisztériumi levéltári iratok szerint mindössze két helyen volt valami eltérés az egyszerű „nem”-től, de ez is láthatóan csak belső használatra. Mindkettő 1957-ben keletkezett. Egy alkalommal, 1957. február 8-án van egy megjegyzés, „javaslom”, ami feltehetően az útlevél kiadására vonatkozik, de később ugyanazzal az aláírással az is ott áll, hogy „elutasítva”, május 30-i dátummal. A kettő között van egy feljegyzés arról, hogy Teller Emma kapcsolatban áll az USA-ban élő atomkutató öccsével és hogy korábban az amerikai követség tisztviselője volt. Ezt a két tény, amelyet a hatóságok jól ismertek, Teller nővére sohasem tüntette fel egyébként részletes beadványaiban, ami meglehetősen naivságra vall.

Foglalkozásként vizsgázott angol nyelvtanítót tün-tetett fel, munkahelyeként és korábbi munkahelyeként pedig magánórákat jelölt meg, amelyeket saját lakásán és tanítványainál tartott, valamint nyelvtanítást és fordítást cégeknél és külkereskedelmi vállalatoknál. Jelenlegi lakhelyként az V. kerületi Deák Ferenc utca 21-et, korábbi lakhelyként, a kérdőívnek megfelelően 1935-től, sorrendben a következőket: V. Szalay u. 3., V. Fürst Sándor u. 3., V. Szalay u. 3., V. Katona József u. 39., Abonyi u. 7–9., V. Szalay u. 3., Tállya (Borsod megye) Dobogó u. 5. és VI. Lenin körút 87. Az egyhangú iratokon azután 1958. december 20-i dátummal megjelenik egy szűkszavú feljegyzés, mind Teller nővére, mind pedig édesanyja anyagában: „1958. XII. 22-ig beidézni és az utl. kiadni.” Láthatóan a dolog egyszerre nagyon sürgős lett. Az iratok az Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium (korábban és jelenleg újra Belügyminisztérium) levéltárában találhatók.

A konkrét intézkedéseket továbbra is homály fedi, nem tudhatjuk, kihez fordult Jánossy és ki hozta meg a végső döntést, és azt sem tudhatjuk, hogy készültek-e annak idején további iratok, amelyek idővel eltűntek, vagy – ami szintén jellemző volt arra a korra – csupán szóbeli megjegyzések és utasítások görgettek az eseményeket.

Kapcsolatok

Természetesen nemcsak levéltári kutatásokkal jutottam új ismeretekhez, hanem olyan beszélgetésekből és levelezésekből is, amelyek sem eddig megjelent írásokban, sem pedig levéltári anyagokban nem szerepeltek. Ebben – magától értetődően – óvatos-

Szilárd Leó köszönő levele Jánossy Lajosnak.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
CHICAGO 37 - ILLINOIS
THE ENRICO FERMI INSTITUTE
FOR NUCLEAR STUDIES

January 21, 1959

AKADÉMIAI
LEVÉLTÁR

Professor L. Jánossy
Központi Fizikai Kutató Intézet,
Budapest - XII., Konkoly Thege Ut.
Hungary

Dear Professor Jánossy:

Your very kind letter of December 24 has just reached me.

It was forwarded to me with some delay from Chicago while I was traveling about in the country. I am exceedingly grateful to you for advising me that the mother and the sister of Dr. Teller have received permission to leave Hungary.

I was very pleased to get acquainted with you at the Kitzbühel meeting and hope that we will have an occasion to continue our conversation.

With kind regards,

Sincerely yours,

Leo Szilard

Leo Szilard

LS:er

nak kell lenni. Ha valaki véleményt fejez ki, akkor annak közlése egyszerűbb, de persze a közlés csak akkor érdekes, ha az illető olyan súlyban szereplője a történetnek, hogy véleménye érdeklődésre tarthat számot.

Megemlítek egy ilyen példát. Hosszan leveleztem Reagan elnök egykori tudományos tanácsadójával: George (Jay) Keyworth fizikussal, aki nemcsak feltétlen híve volt a konzervatív politikusnak, de kivételesen valóban Teller javaslatára került ebbe a tisztségbe. Engem is meglepett, amikor Teller jellemzéseket ezt írta nekem: „Edward tudta, hogy mit jelent a hatalom ... akár ő is megírhatta volna [Machiavelli] *A fejedelem* című könyvet.” Mivel Keyworth véleményét feltűnő helyen idézem a könyvben, a kézirat lezárása előtt megkérdeztem, hogy felhasználhatom-e kijelentését, de szerencsére nem tiltakozott. Azért szerencsére, mert ezt a súlyos megállapítást jellemzőnek tartom, és azért különösen érdekes, mert Teller feltétlen hívetől és nem valamilyen ellenségétől származik.

Néha a legváratlanabb alkalomok hoztak érdekes adalékot a könyv számára. Itthon beszélgettünk egy társaságban a készülő könyvről, amikor egyik barátunk megjegyezte, hogy jól ismer valakit, aki Magyarországról került ki Kaliforniába és egy időben nagyon közel került Tellerékhez, de már jórészt újra itthon, Budapesten él. Természetesen megkerestem az illetőt, aki Telleréktől függetlenül is nagyon érdekes személyiségnek bizonyult. *Stur Judit* már az ötvenes éveiben járt, amikor az 1980-as évek elején alkalmi segítő volt a Teller családban. Akkor még nemrégien élt Amerikában és itthoni diplomáinak nem sok hasznát vette, pedig nem is akármilyen képzettsége volt. Doktorátussal rendelkezett a kémiában, és amikor a Szegedi Egyetemen orvostanhallgatókat oktatott kémiára, úgy gondolta, feladattal jobban el tudná látni, ha orvosi végzettséget szerezne, és így is tett. Tellerék úgy jutottak hozzá, hogy a helyi magyar közösséghez fordultak, amikor Teller Mici egészségi állapota nem engedte meg, hogy autót vezessen.

Stur Judit sok érdekes dolgot mesélt el Tellerék életéből, de természetesen vigyáznom kellett arra, hogy elbeszéléseiből csak olyan sztorik kerüljenek a könyvbe, amelyeket más is hitelesen megerősít. Ez nem bizalmatlanság volt részemről, hanem a szokásos és kötelező óvatosság. Végül *Stur Judit* történeteiből csak a terjedelmi korlátozások miatt használtam fel keveset, mert egyébként minden, amit mondott abszolút hitelesnek bizonyult. Egyet itt idézek is. Teller

sokat volt távol otthonuktól, de amikor otthon volt sem igazán vett részt a mindennapi feladatok megoldásában. Ez saját személyére is vonatkozott és ruházódását is elhanyagolta. Így történet azután, hogy amikor Mici születésnapjának megünneplésére készülődtek 1984-ben, Mici azt kérte férjétől, hogy születésnap ajándékként menjenek el egy elegáns üzletbe és vegyenek három ruhát – férje számára. Teller teljesítette felesége kívánságát.

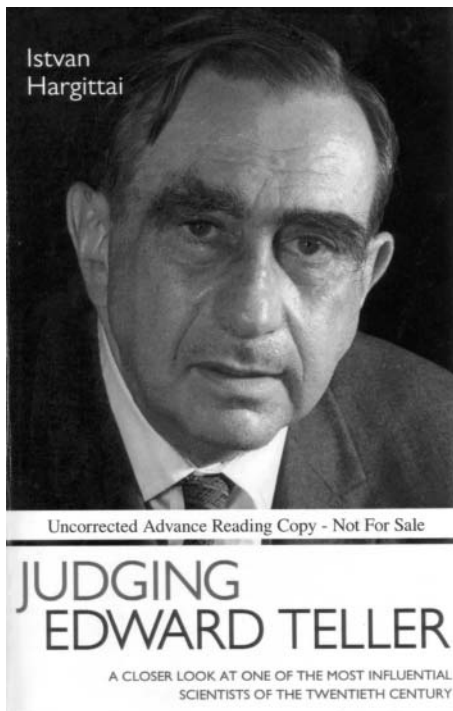
Befejezés

A fentiekben csak néhány olyan vonatkozással foglalkoztam, amelyek a könyvírás szempontjából érdekesek voltak. Hozzáteszem még, hogy a hazai kutatások természetesen nem kerültek pénzbe, de az amerikai levéltári munkához utazás, szállás és egyéb költségek járultak és ezt mind Alfred P. Sloan Alapítvány (New York) által nyújtott támogatás fedezte.

A könyv terjedelmes lett, mintegy 550 oldalas, amin magam is meglepődtem. Októberben jelenik meg Amerikában (*Judging Edward Teller: A Closer Look at One of the Most Influential Scientists of the Twentieth Century*, Prometheus, Amherst, New York, 2010). Legnagyobb érdemének az objektív és kiegyensúlyozott hozzáállást és a sok eredeti, új információt látom, valamint azt, hogy Teller életművét valóban belehelyezem a történelmi körülményekbe és úgy foglalkozom vele, hogy a háttérben ott van kortársainak életműve is. Sok vonatkozásban különbözik majd más Teller életrajzoktól, többek között abban is, hogy a szokásosnál részletesebben foglalkozom a könyvben Teller tudományos munkásságával.

A könyv magyarra történő fordítása már folyamatban van és a magyar kiadás az Akadémiai Kiadó gondozásában fog megjelenni. Azoknak, akik hasonlóan először külföldi kiadónál jelentetik meg könyvüket ajánlom figyelmébe, hogy szerződésben kivettem a magyar kiadásra vonatkozó jogot, így a magyar változat megjelentetése nem jár ilyen teherrel. Ez nagyon ésszerűnek tűnik, de csak akkor jöttem rá erre a lehetőségre, amikor komoly pénzt kellett fizetni a külföldi kiadónak egy korábbi könyvem magyar megjelentetésének engedélyezéséért.

A magyar Teller-könyvnek még nincs címe és magyarra fordítva az angol cím körülményesnek tűnik. Magyarul akár egyszerűen csak *Teller* is lehetne a könyv címe. Szívesen látnék ötleteket, és még van idő és lehetőség a magyar cím kialakítására.

Az amerikai Teller-könyv